

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

«İCTİMAİ ELMLƏR» KAFEDRASI

«MƏNTİQ» FƏNNİNDƏN

ƏYANİ FAKÜLTƏNİN MÜDAVİMLƏRİ ÜÇÜN

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 9

«SÜBUT»

mühazirə: 2 saat

Tərtib etdi:

«İctimai elmlər» kafedrasının
dosenti, polis mayoru, i.ü.f.d.

Namazov Azər Əlyar oğlu

Mühazirənin mətni «İctimai elmlər» kafedrasının iclasında müzakirə olunub və bəyənilib.

Protokol № __ «__»_ __ 2018-ci il

BAKİ – 2018

MÖVZU № 9
«SÜBUT»

Mühazirənin planı:

GİRİŞ

1. Sübutun ümumi xarakteristikası
2. Sübutun məntiqi quruluşu
3. Sübutun növləri

NƏTİCƏ

Ədəbiyyat:

1. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslük. Bakı, 1987.
2. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslük. Bakı, 1999.
3. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslük. Bakı, 2001.
4. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962.
5. İsrəfilov M.M. Məntiq. Dərslük. Bakı, 2005.
6. İsrəfilov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998.
7. İvanov E.A. Loqika. Moskva, 2012.
8. Georq Vilhelm Fridrix Hegel. "Məntiq elmi". Bakı, 2005.
9. Zeynəddin Hacıyev. Məntiq. Bakı, 2013.

GİRİŞ

İnsanlar arasında fikir mübadiləsi cəmiyyətin yaranmasının və inkişafının təkanverici amillərindən biridir. Fikir mübadiləsi insanlara təbii fəlakətlərə qarşı mübarizədə kömək edir.

Elmin, mədəniyyətin, mənəviyyatın inkişafında fikir mübadiləsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarix onu sübut edir ki, fikir mübadiləsi prosesində insanlar gerçəkliyi dərk edərək, nəsildən-nəslə keçirirlər.

Lakin, müasir dövrdə elə bir tendensiya müşahidə olunur ki, gerçəklikdə baş verən hadisələr, proseslər daima mürəkkəbləşməyə doğru gedir. Şüurlu insana gerçəklikdə baş verən sadə hadisələr, proseslər, münasibətlər bilavasitə hiss orqanları vasitəsilə (gözlə, qulaqla, lamisə orqanları ilə) bəlli olur.

Bunun əksinə olaraq, elə hadisələr, proseslər, münasibətlər vardır ki, onlar mürəkkəb, mücərrəd təfəkkür prosesi ilə nəticələnir, onları birbaşa təhlil edib, qavramaq mümkün deyil. Məsələn, sosiologiya elmi – cəmiyyət haqqında elmdir, lakin zəlzələ və vulkan püskürməsi arasında əlaqəni bilavasitə dərk edə bilmirik və burada sübuta ehtiyac duyulur.

Hamıya bəllidir ki, fikir şüurlu insanın beyninin məhsuludur. Fikir gerçəklikdəki hadisələrin mexaniki surəti, fotosu deyildir, burada ümumiləşdirmə və abstraksiyadan istifadə olunur.

Bütün elmlərdə sübut prosesindən istifadə olunur, elə bir elm sahəsi yoxdur ki, orada sübut və dəlillərdən istifadə etmək tələb olunmasın. Əks təqdirdə, biz antropomorfizmə, animizmə, teologiyaya, metafizikaya gəlib çıxıb bilərik.

Sual 1. Sübutun ümumi xarakteristikası

Bilavasitə biliklərin alınması ancaq əqli nəticə formasında baş vermir. İnsan təfəkküründə bu prosesin həyata keçirilməsinin əsas formalarından biri də sübutdur. Bir çox məntiq kitablarında sübut prosesini məntiqi təfəkkürün formalarına aid etmərlər, bəzən də onu əqli nəticənin növ müxtəliflikləri hesab edirlər. Qəti demək olar ki, sübut da təfəkkürün əsas formalarındandır, lakin o, anlayış, hökm və əqli nəticə ilə müqayisədə öz mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Əgər hökm anlayışlardan, əqli nəticə hökmlərdən əmələ gəlsə, burada da vəziyyət ona oxşardır, çünki sübut da hökmü, əqli nəticəni nəzərdə tutur, onlara isnad edir, lakin onlara müncər olunmur, onların arifmetik məcmusu deyildir, onun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Hökm anlayışların, əqli nəticə hökmlərin əlaqəsi kimi meydana gəlsə, sübut özündə əqli nəticələrin (anlayış və hökmlərin) əlaqəsini ifadə edir. Digər tərəfdən, sübutda fikrin gedişi əqli nəticənin əksinə olur, əqli nəticədə alınan yekun biliyi sübutda tezis kimi verilir, əsaslandırılması tələb olunur, orada gətirilmiş çıxış hökmləri (müqəddimələr) isə sübutda dəlil kimi gətirilir.

Sübutun məntiqi formalarının struktur mürəkkəbliyi bir də onunla müəyyən olunur ki, insan təfəkkürünün yüksək inkişaf səviyyəsini göstərməklə, həqiqətə nail olmaq məqsədilə mürəkkəb əqli konstruksiyaları (başqa cür desək, zəncirvari əqli nəticələri, onların az və ya çox ciddi sistemlərini) qaydaya salır.

Burada sübutun bir nəzəriyyə kimi əsas problemini də önə çəkmək olar. Məntiq elmlərin və praktikanın hər bir ayrıca sahəsində sübutların konkret məzmunundan uzaqlaşsa da, bu proseslərin forma tərəflərini tədqiq edir, burada hər cür sübutun məntiqi təbiəti nəzərdən keçirilir, başqa cür desək, onun rolu, əhəmiyyəti, quruluşu, növləri, qaydaları və bu qaydaların pozulmasından irəli gələn səhvlər aydınlaşdırılır. Bunların hər birinin idrak prosesində mühüm əhəmiyyəti vardır. Sübutda ancaq emlərdə deyil, hətta praktikada, xüsusilə, hüquqi məsələlərin müzakirəsində geniş tətbiq olunan ən mühüm məntiqi proseduralardan birinin mürəkkəb mexanizmi aşkara çıxarılır.

Sübutun meydana gəlməsinin obyektiv əsasını gerçəklikdəki predmet və hadisələrin ən ümumi səbəbiyyət asılılığı ilə üzvi vəhdət təşkil etməsi təşkil edir. Heç nədən heç nə əmələ gəlmir, hər bir şeyin digər predmet və hadisələrdə öz əsası vardır. Bu əsasda da hər şey dəyişir və inkişaf edir. Bu cəhət gerçəkliyin inikasını olan təfəkkürdə də bir çox fikirlərin digərlərini əsaslandırmasına və sübut olunmasına imkan verir. Sübuta məntiqi ehtiyac çıxış xarakteri daşıyan sübut olunmayan həqiqətlərin olduğu bir vaxtda yaranır, bunlar olmasaydı, sübut prosesini həyata keçirmək olmazdı. Bu, onu ifadə edir ki, sübuta zərurət insan idrakının ictimai təbiəti ilə müəyyən olunur. İnsan həqiqəti kəşf edərək, onu digər adamlara verməyə cəhd edir. Bunun üçün onun özü kəşfin həqiqiliyinə inanmalıdır, onun digər həqiqətlərlə zəruri əlaqəsini müəyyən etməklə, bu barədə o digərlərini də inandırmalıdır. Bu yolla da insan öz fikirlərini sübut edə bilir, bununla da bu proses ictimai xarakter kəsb edir.

Gerçəklikdəki predmetlərin və sosial proseslərin dərkini səbəbləri və nəzəri-idraki qaydası vardır. Əgər bütün həqiqətlər öz-özünə aydın olsaydı, onda sübuta ehtiyac qalmazdı. Gerçəklikdə bunlardan bir qismi öz-özünə aşkar olunduğundan, onların sübut olunması tələb olunmur. Bu baxımdan bütün fikirləri:

1. öz-özünə aydın olan;
2. öz-özünə aydın olmayan müddəalara ayırmaq olar.

Buraya hər bir adamın hiss orqanlarının köməyi ilə əldə etdiyi faktların həqiqiliyi (ağacın yarpaqlarının saralıb tökülməsinin gözlə görünməsi, quşun oxumasının eşidilməsi, otağın isti olmasının hiss edilməsi və s.), aksiomların (hissə bütövdən kiçikdir) və postulatların (ilkin zəmin, fərziyyə) olması daxildir.

Biz həmişə öz-özünə aydın olmayan (şübhəli, yalan) müddəaları sübut etməyə cəhd edirik. Əks halda elmə zərurət olmazdı, sübutsuz elm mövcud deyil. Elmdə və praktikada da idrakın məqsədi mötəbər, obyektiv həqiqi biliklərə yiyələnməkdir. İnsan əldə etdiyi biliklərin vasitəsilə onu əhatə edən gerçəkliyə fəal təsir edir. Hazırki dövrdə obyektiv həqiqətin müəyyən olunması – ədalətli demokratik sistemlərin vacib məsələsidir. Həqiqi idrak qanunun düzgün tətbiqini təmin edir,

ədalətli qərarların çıxarılmasına təminat verir. Burada da sübutun gücündən istifadə olunur.

Müərrəd təfəkkür mərhələsində idrak prosesinin nəticələri əsas etibarlı ilə digər hökmlərdən alınmış, əvvəllər həqiqiliyi müəyyən olunmuş hökmlərin nəticələri ilə tutuşdurulmaqla yoxlanılır. Belə halda biliklərin yoxlanılması qaydası bilvasitə xarakter daşıyır, başqa cür desək, hökmlərin həqiqiliyi məntiqi üsulla, digər hökmlərin vasitəsilə müəyyən olunur ki, bu da sübut prosesidir. Hökmlərin bu cür bilvasitə yoxlanması əsaslandırma, yaxud dəlilləşdirmə adlanır. Hər hansı bir hökmü əsaslandırmaq – onunla məntiqi əlaqədə olan və həmin hökmü təsdiq edən digər hökmlərin gətirilməsini tələb edir.

Hökmlərin ciddi məntiqi yoxlanması və sübutu əqidə ilə bağlıdır, lakin hər cür əqidə sübut deyildir. Söhbət elmi xarakter daşıyan əqidədən gedir. Kommunikativ prosesdə hökmün sübutedicilik təsiri ancaq məntiqi faktordan – əsaslandırmanın düzgün qurulmasından asılı deyildir. Məntiqdən kənar amillərin də (lingvistik, ritorik-psixoloji) sübut prosesində mühüm rolu vardır. Beləliklə, arqumentləşdirmə dedikdə, hər hansı bir hökmün məntiqi üsullarla yanaşı, nitqi, emosional-psixoloji və digər metodların, yaxud üsulların vasitəsilə əsaslandırılması əməliyyatı başa düşülür.

Sübut prosesində inandırıcı təsir metodları müxtəlif elmlərdə (məntiqdə, psixologiyada, ritorikada, dilçilikdə və s.) geniş təhlil olunur. Bu üsulların birgə öyrənilməsi xüsusi bilik sahələri olan arqumentasiya nəzəriyyəsinin predmetidir. Bu nəzəriyyə insanlar arasında ünsiyyət prosesində inandırıcı təsirin məntiqi və məntiqdən kənar metodları, yaxud üsulları haqqında daha çox təsirli kompleks təlimdir.

Sübut – hər hansı bir hökmün həqiqiliyinin, yaxud yalanlığının doğruluğu əvvəlcədən praktikada yoxlanılmış digər müddəaların (fikirlərin) köməyi ilə əsaslandırılmasıdır. Bu məntiqi əməliyyat arqumentləşdirmə (dəlilləşdirmə) prosesinin növ müxtəlifliklərindən biridir, arqumentləşdirmə isə digər doğru hökmlərin əsasında hökmün həqiqiliyini müəyyənləşdirməkdir.

Elmdə və praktikada yeni fikirlər, ideyalar inama, hansısa bir alimin nüfuzuna, onun öz ideyalarının doğruluğuna əminliyinə əsaslanma bilməz. Bunun üçün başqa adamları inandırmaq məqsədilə yeni ideyaların doğruluğunda nüfuzun gücündən, psixoloji təsirlərdən, yaxud parlaq nitqdən yox, məntiqin gücündən – çıxış ideyalarının ardıcılığı və ciddi sübutundan istifadə olunur. Sübutedici mühakimə – təfəkkürün elmi üslubunun səciyyəvi əlamətidir.

Təfəkkürün məntiqiliyi də irəli sürülmüş hökmlərin (müddələrin) əsaslandırılması prosesində təzahür edir. Bu baxımdan sübutluluq – düzgün təfəkkürün əsas xassələrindəndir. Əgər təfəkkür düzgün olmazsa, ciddi məntiqi şərtlərə və qaydalara əsaslanmasa, onda boş sözcülyə gətirib çıxara bilər. Sübut arqumentləşdirmə ilə sıx bağlıdır. Lakin, bəzi məntiq kitablarında bunların eyniləşdirilməsi fikrinə də təsadüf edirik. Zənnimizcə, «arqumentləşdirmə» anlayışını «sübut» anlayışından məzmunca, daha zəngindir. Sübutun məqsədi tezisə həqiqiliyini, yaxud yalanlıqını müəyyənləşdirməkdir, arqumentləşdirmənin məqsədi isə qəbul edilən tezisə məqsədəuyğunluğunu əsaslandırmaqla, müəyyən həyati şəraitdə onun əhəmiyyətini göstərməkdir. Konkret desək, arqumentləşdirmə – sübut və təkzib prosesini özündə ehtiva edən mühakimə üsuludur. Arqumentləşdirmə nəzəriyyəsində «arqument» (dəlil) anlayışı da sübut nəzəriyyəsinə nisbətən geniş mənada götürülür. Arqumentləşdirmə prosesində sübuta nisbətən dəlillər daha çox cürbəcür olur. Arqumentləşdirmə nəzəriyyəsinin məzmunca zənginliyini onun növ müxtəliflikləri də:

a) empirik;

b) nəzəri;

c) kontekstual və s. arqumentləşdirmələr təsdiq edir. Arqumentləşdirmədən fərqli olaraq, biz sübuta o hallarda müraciət edirik ki, bu əməliyyatın fərqləndirici əlamətlərini göstərməyə ehtiyac yaranır. Biz burada bir məsələyə də münasibətimizi bildirmək istərdik. Arqumentasiya və sübut forması da tamamilə bir-birinə uyğun gəlmir. Hər ikisi əqli nəticənin müxtəlif növlərini özündə birləşdirir, bundan başqa, hər ikisi sübut və təkzibi birləşdirərək, əsaslandırmanı nəzərdən keçirir. Bu da maraqlıdır ki, arqumentləşdirmə tez-tez dialoq xarakteri

daşıyır, çünki bu proses öz tezisini sübut etməklə, opponentin antitezisini də təkzib edir.

Dialog daha çox arqumentləşmiş söhbət aparmaq formasıdır ki, bu da bizə qədim yununlardan keçmişdir (Platonun dialoqlarını, Sokratın sual və cavablar formasında mübahisə aparmaq texnikasını və s. misal göstərmək olar). Lakin dialog arqumentləşdirmənin zahiri formasıdır, opponent ancaq fikirləşə bilər (fikir yazılı şəkildə də olur, buna yazılı arqumentasiya da deyilir). Arqumentləşdirmədə ritorikanın da böyük rolu vardır. Bu mənada Aristotelin «Ritorika» əsəri indi də xüsusi maraq doğurur, çünki natiqlik istedadı haqqındakı bu elm tezisində sübut olunması prosesində əqidənin nəzəriyyə və praktikasını kimi nəzərdən keçirilir. Maraqlıdır ki, tarixdə elə bir dövr olmamışdır ki, insanlar dəlilləşdirmədən istifadə etməsinlər. Dəlillərə əsaslanmayan mülahizənin intellektual-kommunikativ əhəmiyyəti yoxdur, bunlar (dəlillər) həqiqəti dərk etməyin zəruri vasitələridir.

Sübut və təkzib nəzəriyyəsi müasir şəraitdə elmi cəhətdən əsaslandırılmış əqidələrin formalaşması vasitəsidir. Alimlər elmdə həlli çətin görünən müddəaları sübut etməlidir (məsələn, Günəş sistemi planetlərində atmosferin olması, okeanların və kosmosun sirlərinin aşkara çıxarılması, qalaktikaların öyrənilməsi, elektron texnikasının gələcək inkişaf yolları və s.). Elmin və ictimai-tarixi praktikanın məlumatlarına əsaslanmaqla, bu cür fikirləri elmi cəhətdən əsaslandırmaq olar.

«Sübut» termini müxtəlif mənalarda işlənir. Əvvəla, sübut dedikdə, faktlar nəzərdə tutulur ki, bunların köməkliyi ilə bu və digər hökmün həqiqiliyi, yaxud yalanlılığı əsaslandırılır.

İkincisi, «sübut» faktlar haqqında məlumatların mənbələrini (salmamələr, şahidlərin danışmaları, yazılı xatirələr, sənədlər və s. buraya aiddir) bildirir. Məsələn, kriminalistik tədqiqatlarda faktların mənbəyini sənədlər təşkil edir. Burada da mətn daxilində (qanunvericilik materialı, şəxsi sənədlər və s.), statistik (hüquqi, iqtisadi statistika və s.), rəsmi və qeyri-rəsmi sənədləri bir-birindən fərqləndirmək vacibdir. Sənədli informasiya mənbələrindən biri də cinayətkarın şəxsiyyətinin, cinayətin konkret səbəb və şəraitinin, sosial təsisat kimi

məhkəmənin fəaliyyətinin tədqiqi məqsədilə istifadə olunan məhkəmə praktikasının materiallarıdır.

Üçüncüsü, «sübut» anlayışı təfəkkür prosesini də bildirir. Məntiq elmində həmin termin bu mənada işlənir, hüquq elmlərində «sübut» termininin əvvəlki mənalarından geniş istifadə olunur. Prosesual hüquqda bu termin iki mənada:

1. cinayət, yaxud vətəndaş işinin mühüm tərəfləri haqqında informasiyaların daşıyıcısı kimi çıxış edən faktik vəziyyəti (məsələn, müttəhimin zərərçəkənin ünvanına söylədiyi hədə-qorxu, cinayətin baş verdiyi yerdə müxtəlif izlərin qalması və s.);

2. cinayət işi ilə bağlı olan faktik şərait haqqında informasiyaların mənbələrini bildirir (məsələn, şahidlərin ifadəsi, yazılı sənədlər və s.).

Hüquqşünaslıqda «sübut» termini ilə yanaşı, «məhkəmə sübutu» anlayışından da geniş istifadə olunur. Bunların bir-birilə necə əlaqələndirilməsini hüquqşünasın bilməsi vacibdir, bu məsələni qısaca da olsa nəzərdən keçirək.

Məhkəmə sübutu – cinayət işlərinin nəzərdən keçirilməsi və istintaqında həqiqəti dərk etməyin xüsusi formasıdır. Lakin, məhkəmə sübutu məntiqi sübuta müncər olunmur, onunla tam mənada eyniləşdirmək olmaz. Birinci ikinciyə nisbətən həcmcə daha genişdir. Bunların arasındakı fərqli cəhətlər aşağıdakılardır:

1. məntiqi sübut eyni həqiqətlərin digər həqiqətlərlə əsaslandırılmasının intellektual-nitqi prosesidir. Məhkəmə sübutu isə insanların fikri və praktik fəaliyyətindən ibarət olan mürəkkəb fəaliyyətdir. Məntiqi sübut bu fəaliyyətin ancaq tərəflərindən birini təşkil edir.

2. məntiqi sübut ancaq təfəkkürün qayda və qanunları əsasında aparılırsa, məhkəmə sübutunda məntiqi qanunlarla yanaşı, hüquqi qanunlar da tətbiq olunur, başqa sözlə desək, bu proses hüquqi qanunlara da tabedir;

3. məntiqi sübutda hər bir adam subyekt kimi nəzərdən keçirilirsə, məhkəmə sübutunda subyekt ancaq müstəntiq, prokuror, hakim, dindirilən hər bir şəxs ola bilər;

4. məntiqi sübut gerçəkliyin bütün faktlarının sübut edilənliyini nəzərdə tutursa, hüquqi sübutda prosesual hüquqi normalara riayət etməklə əldə olunmuş faktlar sübut edilən hesab olunur.

Sual 2. Sübutun məntiqi quruluşu

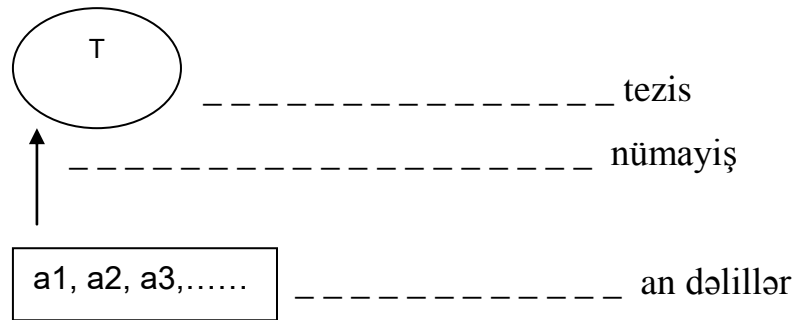
Həqiqi, yaxud yalan bir fikri əsaslandırmağın xüsusi məntiqi üsulu kimi, sübut prosesinin də öz məntiqi strukturu vardır. Hər bir sübut əsaslandırılan müddəanın, hökmün konkretliyindən və xüsusiyyətindən asılı olmayaraq, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç elementi (ünsürü) özündə birləşdirir ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. tezis;
2. dəlillər;
3. nümayiş (sübutun forması).

Buradan aşkar olur ki, sübutun strukturunda mahiyyətcə üç sual müəyyənləşdirilir:

1. nə sübut olunur?
2. gətirilən müddəa, hökm necə və nə ilə sübut olunur?
3. çıxış hökmünün (tezis) həqiqiliyini necə əsaslandırmaq olur?

Əgər biz tezisi T hərfi ilə, dəlilləri – a1, a2, a3, ... an-lə, nümayişi implikasiya () işarəsi ilə göstərsək, onda sübut əməliyyatı aşağıdakı sxemi alır:

1. Tezis – proponent tərəfindən irəli sürülən müəyyən hökm və ya müddəadır ki, arqumentləşdirmə prosesində onu əsaslandırırlar. Qısaca desək, tezis sübuta ehtiyacı olan hökmdür. Buna görə də tezis arqumentləşdirmənin əsas struktur elementidir.

Hər bir sübut prosesi sadə və mürəkkəb ola bilər. Bunların hər ikisinin tezisi bir əsas keyfiyyətlə – həqiqiliyi ilə, konkret desək, gerçəkliyi düzgün əks etdirməsi ilə fərqlənir. Əgər tezis yoxdursa, heç nəyi sübut etmək olmaz. Buna görə də sübutedicinin mühakimə bütövlükdə tezisə tabedir, onun təsdiqinə, yaxud təkzib olunmasına xidmət edir. Rus məntiqçisi S.Povarnin sübutda tezis rolunu şahmat oyununda «şah» fiqurunun əhəmiyyəti ilə müqayisə edirdi. Şahmatda oyunun bütün prosesi, digər şahmat fiqurlarının hər birinin hərəkəti şahın «maraqları» ilə uyğunlaşdırıldığı kimi, sübutda da mühakimənin başlıca məqsədi tezisə, onun təsdiq və yaxud təkzibinə yönəldilir.

Tezis sübutun əvvəlində, həmçinin onun digər momentlərində formulə oluna bilər. Tezis çox vaxt qəti hökm formasında da söylənilə bilər. Məsələn, iqrar edilir ki, «mən sübut etdiyim müddəa aşağıdakılardır», «budur, mənim tezisim», «mənim qarşımda sübut etmək məsələsi durur», «budur, mənim müddəam», «mən dərinədən inanıram ki,..» və s. Bəzən də tezis sual formasında ifadə olunur. Məsələn, müttəhimin fəaliyyəti və baş verəcək nəticələr arasında səbəbiyyət əlaqəsi varmı?

Tezis kimi müxtəlif elmlərin nəzəri müddəaları da götürülə bilər. Bu müddəalar bir, bir neçə, yaxud qarşılıqlı əlaqədə olan hökmlərin bütöv sistemindən əmələ gəlir. Riyaziyyatda tezis kimi aksiomlardan, empirik tədqiqatlarda konkret faktik məlumatların ümumiləşdirilməsi nəticələrindən, fərdi predmet, yaxud hadisələri meydana gəlməsinin səbəbləri və xassələri haqqındakı hökmlərdən istifadə olunur. Tibbi tədqiqatlarda hökmü əsaslandırmaq məqsədilə xəstəliyin konkret diaqnozu, tarixi hadisələrin, faktların mövcudluğu haqqında rəvayətlər əsas götürülür. Məhkəmə-istintaq fəaliyyətində isə cinayət hadisəsinin ayrıca şəraiti, cinayətkarın şəxsiyyəti, cinayətin iştirakçıları, onun motiv və məqsədləri, oğurlanmış əşyaların olduğu yer haqqında irəli sürülən hökmlər əsaslandırılır.

Yuxarıda deyildiyi kimi, sübut sadə və mürəkkəb formada ola bilər. Bunların başlıca fərqi ondadır ki, mürəkkəb sübutda əsas və xüsusi tezlərdən istifadə olunur. Əsas tezis – elə müddəadır ki, onun əsaslandırılması bir sıra digər fikirlərə tabedir. Xüsusi tezis isə elə müddəadır ki, onun köməyi ilə əsas tezis sübut olunur. Xüsusi tezis sonradan sübut olunandır, bunun özü əsas tezisi əsaslandırmaq məqsədilə dəlil kimi çıxış edir.

2. Arqumentlər, yaxud əsaslar elə nəzəri, yaxud faktiki çıxış müddəalarıdır ki, bunların köməkliyi ilə tezis əsaslandırılır. Dəlillər sübutun əsasıdır, yaxud da arqumentləşdirmənin məntiqi fundamentidir və belə bir suala cavab verir ki, tezis əsaslandırılması nə ilə, nəyin köməkliyi ilə aparılır?

Məzmunca müxtəlif hökmlər sübut prosesində dəlil kimi gətirilə bilər. Buraya:

1. nəzəri, yaxud empirik ümumiləşdirmələr;
2. faktlar haqqında müddəalar;
3. aksiomlar;
4. təriflər, əvvəlcədən sübut olunmuş elm qanunları və teoremlər daxildir.

Bir çox məntiq kitablarında bunlar dəlillərin növləri də adlandırılır. Bizcə, dəlillərin növ müxtəlifliyi adlandırılarsa, daha məntiqi olar. Biz bunların konkret şərhinə toxunmaq istərdik. Əgər sübut prosesində təsdiq olunmuş faktlardan istifadə olunarsa, bu cinsdən olan dəlillərə faktiki materiallar (məsələn, əhali

haqqında, dövlətin ərazisi, planların yerinə yetirilməsi, silahların kəmiyyəti, şahid ifadələri, sənədlərdəki imzalar, elmi faktlar və s. haqqında statistik informasiyalar) aiddir. İrəli sürülmüş müddəaların əsaslandırılmasında konkret faktların, o cümlədən elmi faktların rolu əvəzsizdir. Təsadüfi deyildir ki, İ.P.Pavlov «Gənclərə məktub»unda məsləhət görürdü ki, faktları toplamaq, öyrənmək və müqayisə etmək vacib şərtidir, çünki faktlar alimin havasıdır, bunsuz bizim nəzəriyyələrimiz boş və əhəmiyyətsiz bir şeydir. Lakin, hadisə və prosesləri öyrənərkən, eksperimentləşdirərkən, tədqiqatçı faktların səthində dayanmamalıdır, daha dərinə getməlidir, onların təhlilindən nəticə çıxarmalıdır, faktların arxivinə çevrilməməlidir, onların meydana gəlməsinin sirrinə nüfuz etməyə səy etməlidir, bununla da onları idarə edən qanunları tapmalıdır.

İ.V.Miçurin on minlərlə səmərəli təcrübələr aparmaqla, elmi faktların təhlili yolu ilə yeni bitki növlərinin alınmasının ciddi sistemini yaratmışdır. O, hibridləşdirmə vasitəsilə 300-dən çox meyvə və giləmeyvə növləri yetişdirmişdir.

Faktlar haqqındakı hökm dəlillərin rolunu yerinə yetirir. Faktlar, yaxud faktik məlumatlar fərdi hadisə, yaxud təzahür adlanır, onların meydana gəlməsi və mövcudluğunun konkret şəraitində müəyyən vaxtın, yerin olması xarakterik haldır. Faktlar haqqındakı hökmlərdən dəlil kimi müxtəlif sahələrdə (fizikada, tarixdə, biologiyada, dilçilikdə və s.) geniş istifadə olunur. Fizik üçün faktiki hadisələr (istiliyi, təzyiqli ölçən cihazları göstərməsi və s.), həkim üçün xəstəliyin analizlərinin, əlamətlərinin nəticələri, tarixçi üçün cəmiyyətdə konkret hadisələr, insanların kollektiv fəaliyyəti və ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin əməlləri bilavasitə müşahidəyə daxildir.

Məhkəmə istintaqında faktların xüsusi əhəmiyyəti vardır. Burada baş vermiş əvvəlki fərdi hadisələr maddi predmetlərdə və insanların şüurunda qalan izlərlə bərpa olunur. Məhkəmədə ittihamedicinin nəticənin, yaxud hökmün tezisində əsaslandırılmasında müttəhimin davranışının müşahidəsi, cinayətin baş verdiyi yerdə tapılan əşyalar, qiymətli sənədlər və bu kimi nişanələr fakt kimi gətirilir. Faktlar haqqında hökmü faktlar haqqında məlumatın mənbələrindən fərqləndirmək vacibdir. Məsələn, Sakit okeanın adalarından birində baş vermiş vulkan

püskürməsinin başlanğıcı haqqında ilkin məlumatlar müxtəlif mənbələrdən: gəmilərin müşahidəsindən, yaxındakı seysmoloji stansiyanın cihazlarının göstəricilərindən, süni peyklərlə alınan şəkillərdən alınır.

Yuxarıda dediyimiz kimi, konkret bilik sahələrində tətbiq olunan təriflər də sübut prosesində dəlil kimi götürülür. Məsələn, məhkəmədə konkret cinayət işinin nəzərdən keçirilməsində cinayət, birbaşa qəsd, vəziyyəti ağırlaşdıran günah və s. kimi anlayışların məzmunu müəyyənləşdirilmir, bunlar dəlil kimi gətirilir, belə anlayışlar haqqında haqlı olaraq deyilir ki, «onlar tərif kimi qəbul olunur».

Tərif də sübutun arqumentlərindəndir. Hər bir elmdə anlayışların tərifindən geniş istifadə olunur. Bunsuz elmlərin məzmununu anlamaq çətindir. Konkret müddəanı, fikri sübut etməkdə elmi təriflərin rolu və əhəmiyyətini heç cürə inkar etmək olmaz.

Sübut prosesində aksiomlardan da dəlil kimi geniş istifadə olunur. Riyaziyyatda, mexanikada, nəzəri fizikada, riyazi məntiqdə və digər elmlərdə təriflə yanaşı, aksiomlarsız keçinmək mümkün deyil. Aksiom – sübutsuz dəlil kimi qəbul olunan hökmlərdir. Əqli nəticənin fiqurları da aksiom səciyyəsi daşıyır.

Əvvəllər sübut olunmuş elm qanunları və teoremlər də sübutun arqumentləri ola bilər. Fizikanın, kimyanın, biologiyanın və digər elmlərin qanunları, klassik və konstruktiv riyaziyyatın teoremləri də buraya aiddir. Məhkəmə sübutunun gedişində istifadə olunan məntiqi və hüququ qanunlar da arqument kimi gətirilir. Müxtəlif elmlərdə aparılan nəzəri ümumiləşdirmələrin özü də dəlil kimi məlum, yaxud uzaqqörənliklə söylənilmiş yeni hadisələrin izahı məqsədlərinə xidmət etməklə arqumentləşdirmədə əsas rol oynayır. Məsələn, cazibə qüvvəsinin fiziki qanunları konkret kosmik cismin uçuş trayektoriyasını hesablamağa imkan verməklə, belə hesablamaların təsdiqində dəlil kimi çıxış edir.

Sübutda empirik ümumiləşdirmələr də arqument kimi götürülə bilər. Məsələn, müttəhimin əl izlərinin cinayətin baş verdiyi yerdə aşkara çıxarılan əl izlərinə uyğun gəlməsi haqqında ekspertizanın gəldiyi nəticəyə əsaslanaraq, müstəntiq belə qənaətə gəlir ki, müttəhim cinayətin baş verdiyi yerdə olmuşdur. Bu empirik yolla

alınan yekun biliyidir, bu da müxtəlif adamlarda əl izlərinin fərdi səciyyə daşması haqqında empirik yolla müəyyən olunmuş müddəyə əsaslanır.

Ümumi hüquqi müddəalar, hüquq normaları və digər dəyərləndirici standartlar da argument funksiyasını yerinə yetirə bilər. Əgər konkret bir şəxsin (məsələn, Əlinin, Bilalın) fəaliyyəti dələduzluq kimi qiymətləndirilsə, onda cinayət hüququndakı uyğun maddə dəlil kimi gətirilir.

Sübutun forması, yaxud nümayiş etdirmə tezis və dəlillər arasındakı əlaqədir. Ümumi şəkildə bu əlaqə üsulu özündə şərti asılılığın bir formasını ifadə edir. Dəlillər ($a_1...$, $a_2...$, $a_3...$, a_n) məntiqi əsasdır, tezis (T) isə onların məntiqi nəticəsidir. Şərti asılılıq xassələrinə uyğun olaraq dəlillərin həqiqiliyi nəticənin qaydalarını gözləməklə, tezisə həqiqiliyini qəbul etmək üçün qənaətləndiricidir. Maraqlıdır ki, dəlillərdən tezisə məntiqi keçid əqli nəticə formasında baş verir. Bu proses ayrıca əqli nəticə, yaxud onların zəncirvari formasında ola bilər. Sübutda tezisdən sonra gələn hökmlərdə dəlillər haqqında informasiya ifadə olunur, nəticə isə tezis haqqında hökmdür. Nümayiş etdirmək – əqli nəticələrin qaydalarına uyğun gələn tezisə qəbul olunmuş dəlillərdən məntiqi surətdə irəli gəlməsini göstərir. Dəlillər haqqındakı hökmlər yekun biliyinin müqəddimələrinə xidmət edir, bunlar qeyri-müəyyən qalır və bərpa olunmasına ehtiyac duyulur. Beləliklə, məlum nəticə üzrə arqumentləşmiş mühakimədə tezis dəlillərin müqəddimələri ilə bərpa olunur. Buna aid maraqlı bir nümunə gətirək. Milliyyətə polyak olan S.Breqq belə bir tezis gətirir: sağlamlığı satın almaq olmaz, onu ancaq özünüzün xüsusi, daimi səyi ilə qazanmaq olar. O, bu tezisi bu cür əsaslandırır: ancaq insanın öz üzərində inadla və təkidlə işləməsi hər bir adama uzun müddət yaşamasına və sonsuz sağlamlıq həzzi almasına imkan verir. Mən, öz həyatımın sağlamlığını özüm qazanmışam. Mən, ilin 365 gününü sağlamam, məndə heç bir ağrı, yorğunluq, bədən təqətsizliyi olmur və siz də belə nəticələrə nail ola bilərsiniz.

Mübahisəli sualların müzakirəsində arqumentləşdirmənin məqsədi məntiqlə, əqlə əsaslandırılmış əqidənin formalaşmasıdır. Bu cür əqidələrin pozitiv (müsbət) və neqativ (mənfi) aspektləri olur. Pozitiv tərəf qəbul olunan, neqativ tərəf isə təkzib olunan ideyalar haqqında informasiyanı bildirir.

Əqidələrin məzmunu haqqında pozitiv və neqativ informasiyaların qarşılıqlı əlaqəsi arqumentasiyanın özünün prosedurasının mürəkkəb, polomik xarakter daşmasını qabaqcadan müəyyən edir, bu isə əməliyyatın iki müxtəlif istiqamətini (əsaslandırma, tənqid) birləşdirir.

Sual 3. Sübutun növləri

Arqumentləşdirmənin (irəli sürülən müddəanın) üsuluna, yaxud formasına görə əsaslandırmanın iki növünü:

1. bilavasitə (düzünə);
2. bilvasitə (dolayı) fərqləndirmək olar.

Birbaşa sübutda tezis həqiqiliyi bilavasitə dəlillərdən çıxarılır, başqa cür desək, əsaslandırma prosesində tezislə rəqabət aparan, ona zidd olan fərziyələrə müraciət olunmur. Birbaşa sübutun sxemi belədir: verilmiş arqumentlərdən (a, v, s...) zəruri olaraq sübut olunan q tezisi izlənilir. Məhkəmə praktikasında, elmdə, polemik mübahisələrdə, tədris materiallarının şərhində və digər işlərdə bu cür sübutlardan geniş istifadə olunur.

Düzünə sübut idrak prosesinin gedişindən asılı olaraq:

1. deduktiv;
2. induktiv;
3. traduktiv əqli nəticə formalarını ala bilər.

Düzünə sübuta bir neçə nümunə gətirmək olar.

«Məntiq» elminin öyrənilməsi zəruridir» hökmünü tezis kimi götürsək, onda aşağıdakı dəlillər əsas kimi nəzərdən keçirilir:

1. məntiq insanın düzgün mühakimə yürütmək qabiliyyətini artırır;
2. məntiq nitqin düzgün qurulmasına kömək edir;
3. məntiqi təfəkkürsüz elmlərin inkişafından danışmaq olmaz;

4. məntiq mühakimə prosesində buraxılan səhvləri təkzib etməkdə insanın əlində ən dəyərli vasitədir və s. kimi dəlillər gətirmək olar. Yaxud, müəllim dərs prosesində düzünə sübut üçün belə bir tezis götürür: «Xalq tarixin yaradıcısıdır».

Bunu əsaslandırmaq üçün aşağıdakı dəlillər gətirilir:

1. xalq maddi sərvətlərin törədiciyi, yaxud istehsalçısıdır;
2. xalq kütlələrinin siyasətdə, sülh və demokratiya uğrunda aparılan mübarizədə rolu çox böyükdür;

3. mənəvi mədəniyyətin yaradılmasında xalqın zəkası, onun arzu və istəkləri əsas yer tutur. Hüquqşünaslıq sahəsindən birbaşa deduktiv sübuta belə bir nümunə

gətirmək olar. Konkret bir cinayət işinin təhlili nəticəsində müstəntiq belə bir nəticəyə gəlir ki, zərər çəkən Z-yə atəş lap yaxın məsafədən açılmışdır. Bu da cinayətin günahkarı haqqındakı məsələnin həllinə mühüm təsir edir. Burada «Z-yə yaxın məsafədən atəş açılmışdır» tezisinin sübutu üçün iki dəlil gətirilir:

1. fakt haqqındakı hökmdür, Z-nin bədənindəki yaranın ətrafında hələ yanmamış barıt qırıqlarının tapılmasıdır;

2. burada empirik ümumiləşdirmə yolu ilə alınan hökmə isnad olunur: güllə yarasının ətrafında barıtın qırıntıları o vaxt aşkara çıxarılır ki, atəş yaxın məsafədən açılır. Belə halda arqumentləşdirmə aşağıdakı şəkli alır:

Tezis: Z-yə atəş yaxın məsafədən açılmışdır (T).

Dəlillər:

1. əgər güllə yarasının ətrafında barıtın geniş yayılması aşkara çıxarılsa, onda atəş yaxından açılmışdır (a1);

2. Z-nin bədənində güllə yarasının ətrafında barıtın olması aşkara çıxarılmışdır.

Deduktiv sübutun xüsusiyyəti ondadır ki, yekun biliyinin qaydalarına əməl etməklə, həqiqi müqəddimələrdən (dəlillərdən) gerçək nəticələr almağa imkan verir. Belə halda tezis doğruluğu məntiqi zərurətlə müqəddimələrdən çıxarılır. Buna görə də deduktiv mühakimə izahedicilik, yaxud dəyərləndirmək funksiyasını yerinə yetirir. Bu isə deduktiv sübutun inandırıcılıq təsirini artırır.

İnduktiv sübutda müşahidələrin, statistik materialların və eksperimental faktların nəticələrindən istifadə olunur. Bunun spesifikliyi ondadır ki, burada arqument kimi faktik materiallar əsas yer tutur, buna görə də arqumentləşdirmənin qurulması daha inandırıcı qüvvəyə malikdir.

Analoji sübutda isə tezis fərdi hadisələr (predmetlər, predmetlər qrupu) arasındakı oxşar xassələrin təsdiqi ilə əsaslandırılır. Sübut etmə üsulu kimi analogiyadan təbiətşünaslıq və ictimai elmlərdə, texnikada, adi mühakimələr praktikasında geniş istifadə olunur. Lakin, burada alınan nəticələr çox vaxt problematik səciyyə daşıyır. Texnikanın müxtəlif sahələrində modelləşdirmə metodundan istifadə olunduğundan, bunun özü məntiqi cəhətdən əsaslandırılan

nəticələri qaydaya salır. Həqiqətəbənzər biliklər verən analoji sübutda əsaslandırmanın vahid mümkün üsulu tarixi tədqiqatlardır. Oxşadılma (predmet və hadisələr) əsasında aparılan məhkəmə ekspertizalarının nəticələrini də analoji sübuta aid etmək olar.

Dolayı sübutda isə irəli sürülən tezisə həqiqiliyi antitezisin yalanlığının əsaslandırılmasından alınır. Əgər tezisə hərfi ilə ifadə etsək, onda onun inkarı (n) antitezis, başqa cür desək, tezisə zidd olan hökm olacaqdır. Tezisə zidd olan hökmün, onunla rəqabət aparan fərziyyələrin iki növ müxtəlifliyini göstərmək olar:

1. tezisə (T) zidd olan hökm antitezis (I I___) adlanır;
2. təqsimi hökmlərdə tezis dizyunksiyanın üzvlərindən biri kimi götürülməlidir: TvAvB

Zidd hökmlərin (fərziyyələrin) strukturundakı fərq dolayı sübutun iki növünün olduğunu müəyyən edir:

1. apaqogik;
2. təqsimi sübut.

Apaqogik (yunanca qəbul edilməyən, inkar edilən) sübutda tezisə doğruluğu ona zidd olan hökmün (antitezisin) yalanlığından çıxarılır. Burada təfəkkürün üçüncünü istisna qanunundan istifadə olunur. Belə halda arqumentləşdirmə üç mərhələdə qurula bilər.

Birinci mərhələdə tezisə doğruluğu (T) ona zidd olan müddəadan – antitezisdən (___) çıxarılır. Burada dolayı yolla şərti olaraq tezisə doğruluğu ona zidd olan hökmün yalanlığından alınır. Bu məsələdə tezis və antitezis müxtəlif hökmlər formasında ifadə oluna bilər. Məsələn, «Yusif bu cinayət işində təqsirkardır» antitezisi bu hökmün inkarıdır. «Yusif bu cinayət işində təqsirkar deyildir» - fərqi iqrari hökm üçün antitezis əgər orada eyni hadisənin uyuşmayan xassələrindən gedərsə, iqrari hökm də ola bilər. Məsələn, «cinayət qəsdən baş vermişdir» tezisə və antitezisi arasında zidd münasibət varsa, onda hökm belə olacaqdır: «Cinayət ehtiyatsızlıqdan baş vermişdir».

İkinci mərhələdə antitezisdən məntiqi yolla alınan nəticə əvvəlcə həqiqiliyi müəyyən olunmuş müddəalarla tutuşdurulur. Belə halda uyğun gəlməyən bu nəticələrdən imtina olunur.

Üçüncü mərhələdə nəticənin yalanlığından fərziyyələrin yalanlığı haqqında məntiqi nəticə çıxarılır. Mühakimə prosesi şərti-qəti sillogizmin inkar edən modusu formasını alır:

$$\frac{T \longrightarrow C, \quad C}{\quad T}$$

Yekunda fərziyyənin yalanlığından ikiqat inkar qanunu əsasında tezis həqiqiliyi haqqında nəticə çıxarılır.

Dolayı sübutun növlərindən biri də təqsimi sübutdur. Təqsimi sübutda (istisna metodu ilə) antitezis təqsimi hökmün üzvlərindən biri kimi götürülür və burada mümkün olan bütün alternativlər bir-bir hesablanır, başqa cür desək, tezis dizyunksiyanın üzvlərinin yalanlığının və digərlərindən istisna olunması yolu ilə əsaslandırılır. Məsələn, cinayət işi ya M, ya Q, ya da Z tərəfindən törədilə bilər.

Sübut olunmuşdur ki, cinayət işini nə M, nə də Q törətməmişdir.

Nəticə: cinayəti Z törətmişdir.

Burada tezis doğruluğu təqsimi hökmün bir üzvündən başqa, bütün üzvlərin ardıcıl sübutu yolu ilə müəyyənləşdirilir. Bu vaxt sübut təqsim-qəti sillogizmi inkar edərək, iqrar edən modusu quruluşunu kəsb edir. Burada nəticə o vaxt həqiqi olur ki, təqsimi hökmdə nəzərdən keçirilən bütün hallar (alternativlər) götürülsün, başqa cür desək, tam (ciddi) dizyunktiv) hökmlərdən istifadə olunsun.

Sübut arqumentləşdirmənin məntiqi əsasıdır. Sübutun strukturu tamamilə arqumentləşdirmənin strukturuna daxil olsa da, onu əhatə etmir, edə də bilməz, çünki arqumentləşdirmə daha geniş anlayışdır. Bu, onunla bağlıdır ki, bilik ancaq ağılla deyil, hiss orqanlarının vasitəsilə də alınır. Buna görə də arqumentləşdirmənin məntiqi və psixoloji komponentlərindən danışmaq məqsəduyğundur. Bütövlükdə sübut və arqumentləşdirmə arasındakı fərqi aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

1. sübutda məqsəd tezisın həqiqiliyi və yalanlılığını müəyyən etməkdirsə, arqumentləşdirmədə əsas məqsəd tezisın həqiqiliyini, yaxud yalanlığını, o cümlədən qəbul olunan həqiqi tezisın məqsədəuyğunluğunu müəyyənləşdirmək, həmin şəraitdə onun idraki əhəmiyyətini göstərməkdir;

2. sübutda arqument tezisın həqiqiliyini, yaxud yalanlığını təsdiq edən müddəadırsa, arqumentləşdirmədə dəlil tezisın həqiqiliyi, yaxud yalanlığını, həmçinin qəbul edilən tezisın, nümayişin, onun digər oxşar müddəalarla müqayisədə üstünlüyünü, məqsədəuyğunluğunu əsaslandırmaqdır. Arqumentlər sübutdakına nisbətən daha müxtəlif və çox olur.

3. sübutun əsasında məntiqi nəticə durursa, arqumentləşdirmənin əsasında məntiqi və psixoloji vasitələr durur.

NƏTİCƏ

Beləliklə, mövzunu yekunlaşdıraraq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, elmlərin və praktikanın müxtəlif sahələrində arqumentləşdirmə heç də həmişə eynimənalı nəticələr vermir. Məhkəmə istintaqında versiyaların (variantların) qurulmasında çıxış faktik materialın azlığı ancaq həqiqətəbənzər nəticə almağa imkan verir. Belə hallarda müstəntiq mühakimə prosesində analoji əqli nəticələrdən, yaxud natamam induksiyaadan istifadə etməklə bu cür nəticələr alır. Digər hallarda çıxış materialı mühakimənin əsaslandırılması prosesində həqiqətdirsə və kifayət edirsə,

arqumentləşmiş proses doğru, obyektiv həqiqi bilik almağı təmin edir. Bu cür arqumentləşdirmə ciddi mühakimə xarakteri alır və sübut adlanır.